

KOMISIJA

Izbor tekstova sa konferencije
U potrazi za istinom i odgovornošću – ka demokratskoj budućnosti

ISTINA I POMIRENJE: CIVILIZOVANO AFRIČKO ISKUSTVO

ALBI SAKS

Sa engleskog preveo Novica Petrović

PROLOG

Pre kraćeg vremena, bio sam u svom kabinetu kada su mi sa recepcije poručili: "Neki čovek po imenu Henri došao je da vas vidi." Veoma zainteresovan, otišao sam do kontrolnog punkta na ulazu da vidim Henrija. Par nedelja pre toga, on mi je telefonirao i saopštio mi da će svedočiti pred Komisijom za istinu i pomirenje u vezi sa planiranim bombaškim napadom na mene. Otvorio sam vrata. Ugledao sam mršavog čoveka mlađeg od sebe, plavkaste kose, koji je zurio u mene dok sam ja zurio u njega. Nikada se pre toga nismo sreli. Pustio sam ga da uđe. Pošli smo hodnikom, on vojničkim korakom, ja onim što nazivam laganim sudijskim hodom. Bacajući kratke poglede jedan na drugoga, stigli smo do moga kabineta. Seli smo i on je počeo da mi govori o tome šta će ispričati Komisiji za istinu.

Rekao je da je učestvovao u operacijama specijalnih snaga i da je njegov zadatak bio da pribavi fotografije ljudi i mesta koje je trebalo napasti. Došao je do fotografija moga automobila, valjda i mene samoga, i predao ih je jedinici koja je trebalo da pokuša da me ubije. Naglasio je da je napad na mene bio odgađan, mislim više puta, a šest meseci pre nego što je do njega došlo on je napustio tu jedinicu. Posvađao se sa ljudima koji su njome komandovali. Zanimalo me je da saznam ko je on. Tada smo prvi put videli jedan drugoga. A i on je, očigledno, bio radoznao da sazna o meni. Objasnio mi je da je bio dobar student na Univerzitetu Počefstrom. Rekao mi je da ima veoma dobre roditelje. Naročito mu je majka dobra i časna osoba koja ga je vaspitala da ceni više vrednosti. Vojska ga je regrutovala kada je završio univerzitet pošto je postigao dobre rezultate na studijama; sa ponosom mi je rekao da je brzo napredovao u vojsci. Bio je dobar vojnik, cenili su ga, pa je brzo dogurao do oficirskog čina i postao član elitne jedinice za ubijanje. Pokušao sam da još više saznam od njega, ali smatrao sam da nije moje da ga ispitujem. To je posao Komisije za istinu

i pomirenje, i nisam želeo da ga odveć podbadam da se ne bi zatvorio u sebe.

Ispričao mi je ponešto o drugim aktivnostima te jedinice, o prepadima komandosa, o borbenim čamcima koji su poslani iz Južne Afrike i uplovili u luku Maputo; ljudi su se iskricali iz njih i učestvovali u raznim operacijama; to je demantovano, a on je pomenuo ko je stajao iza toga, ko je komandovao tim operacijama. Dugo smo razgovarali. Izgledalo je kao da mi zavidi, skoro kao da se ljuti. Rekao je da je bio ranjen. Ranjen je u nogu i morao je da ode iz vojske par godina pre toga; nije dobio neku naročito veliku sumu u vidu otpremnine. Uložio je novac u nekakav posao sa oružjem. Stvar je propala i dao mi je do znanja da je sada manje-više bez iščega, onda se osvrnuo oko sebe i razgledao divne slike na zidu moga prostranog kabineta u zgradi Ustavnog suda, kao da je hteo da kaže, "Vi ste sudija, imate obezbeđenu karijeru, dobru platu, udobno vam je", a da on nema skoro ništa.

Na kraju sam ustao. Razgovor se morao privesti kraju. U jednom trenutku osetio sam jedan prilično jeftin poriv. Poželeo sam da mu kažem: "E, pa, Henri, žao mi je što ne mogu da vam pružim ruku, znate već zbog čega." Međutim, odupro sam se tome. Rekao sam: "Henri, u normalnim prilikama, kada se sa nekim opraštam, ja mu pružim ruku, ali vama je ne mogu pružiti. Međutim, ako budete dali potpun iskaz pred Komisijom za istinu, ako budete dali doprinos novoj Južnoj Africi, možda ćemo se moći ponovo sresti u budućnosti i... ko zna?" Išli smo hodnikom jedan do drugoga. Ovoga puta je bio daleko manje samouveren. Delovao je prilično ojađeno, pora-

ženo. Odveo sam ga do kontrolnog punkta na ulazu, otišao je, i tako se završio taj susret.

* * *

Ovo je prolog mome izlaganju o južnoafričkoj Komisiji za istinu i pomirenje. A priča o Komisiji počinje jednim žestokim, strastvenim, komplikovanim, teškim sastankom Nacionalnog izvršnog komiteta Afričkog nacionalnog kongresa avgusta 1993. godine. To je bilo nekih osam meseci pre nego što će biti održani prvi demokratski izbori u Južnoj Africi. Osamdeset i pet članova Nacionalnog izvršnog komiteta raspravljali su o tome šta da se radi povodom Mocunjaneovog izveštaja. Izveštaj je pripremila Mocunjaneova komisija, koju je osnovao Afrički nacionalni kongres (ANK) da bi ispitala tvrdnje o kršenjima ljudskih prava počinjenim od strane ANK nad osobama koje su bile u zarobljeništvu u logorima ANK u Angoli tokom borbe za nezavisnost. Komisija je izvestila da je zaista dolazilo do kršenja ljudskih prava, da je bilo teškog zlostavljanja zarobljenika od strane čuvara u logorima; u izveštaju je dat predlog da bi trebalo da usledi nekakva primerena akcija ANK. I sada je vođena rasprava o tome šta da se radi povodom tog izveštaja.

Izvestan broj ljudi je tvrdio da je to očigledno. Osnovani smo komisiju, u njenom izveštaju se kaže da je potrebno dalje delovanje, onda moramo delovati. Ljudi su govorili žestoko, silovito: "Mi smo se borili za pravdu. Pravde mora biti i u našim redovima. Ako su se ljudi iz naših redova gnusno ponašali, moramo preuzeti punu odgovornost za to. Ne skrivajmo ništa, delujmo dalje, kuda god nas to odvelo."

Drugi su govorili da to ne bi bilo ispravno. Ti su logori bili u Angoli, koja je tada bila zahvaćena strahovitim građanskim ratom. Svi su živeli u krajnje opasnim okolnostima. Južnoafrička avijacija vršila je bombardovanja i organizovala prepade. Pretorija je slala pojedince da se infiltriraju među gerilce kako bi pokušali da ubiju vođe ANK. Nije se tu radilo o paranoičnoj reakciji uperenoj protiv političkih protivnika već o merama bezbednosti, o pokušaju da se otkriju te ubice. Čuvari su bili mladići bez odgovarajuće obuke, mi nismo imali policiju, nismo imali obučene tužioce, morali smo da delujemo *ad hoc* u veoma teškoj situaciji. Bilo bi sasvim pogrešno preduzimati bilo šta protiv tih ljudi.

Ljudi su bili razdirani dilemama.

Nije to nešto o čemu možete odlučiti naprosto većinskim izjašnjavanjem. Sećam se kako je Paolo Džordan, jedan od vodećih intelektualaca ANK, ustao i žestoko se zalagao da se po prihvatanju izveštaja nešto preduzme, govoreći prilično piskavim glasom: "Drugovi, danas sam saznao nešto veoma zanimljivo. Postoji nešto što se zove tortura režima, što je loše, i postoji tortura ANK, što je dobro. Hvala vam što ste me prosvetlili!" Potom je seo. A onda je neko došao do mikrofona i rekao: "Šta bi moja majka rekla?" (Moja majka bila je obična, pristojna Afrikanka, radnica, ne naročito obrazovana, nije se bavila politikom, nije bila sofisticirana, ali držala se valjanih vrednosti i imala dosta zdrave pameti.) Šta bi moja majka rekla? Moja majka bi rekla da ima nečeg čudnog u ANK. Mi, eto, izlažemo naše probleme svetu i pretimo da ćemo kazniti ljude zbog kršenja ljudskih prava koja su počinili, što će možda morati biti kažnjeno ili će se nešto već morati uraditi tim po-

vodom. Ali šta ćemo sa hiljadama i hiljadama ljudi na drugoj strani koji su nas mučili, ubijali, ocrnjivali, hapsili, silovali i proterivali decenijama, hoće li se oni izvući nekažnjeno? Želite li da pokažete kako vas toliko krasi vrlina da morate da razmotrite sva zlodela koja je počinila vaša strana a da ne pozovete na odgovornost one druge, koji su takve stvari činili sistematski, decenijama, čitavu večnost, milionima ljudi? Tu postoji potpuna nesrazmera.

U tom trenutku, profesor Kader Asmal, koji je godinu dana pre toga održao svoju pristupnu besedu o komisijama za istinu, došao je na podijum i rekao: "Ono što je nama u Južnoj Africi potrebno jeste komisija za isitnu, takva koja će razmotriti ne samo ono što se dogodilo u logorima u Angoli već i sva kršenja ljudskih prava koja je počinio bilo ko i bilo gde. Takođe, to mora biti odgovornost države. Ne možete prepustiti jednoj političkoj organizaciji da se bavi sobom bez odgovarajućih resursa. Na novoj vladi Južne Afrike biće odgovornost za pokretanje takve istrage." To je bio trenutak kada je rođena zamisao o komisiji za istinu. Nije se radilo o tome da grupa ljudi sedi i govori. "Zar ne bi bilo divno da imamo komisiju za istinu koja će se baviti tranzicijom na način na koji je to učinjeno u drugim zemljama?" Ta je ideja proistekla iz veoma konkretne rasprave i veoma snažne potrebe. Bila je ukorenjena u našem iskustvu. Pomogla nam je da razrešimo naše velike dileme. Kako jedan oslobodilački pokret treba da se nosi sa slučajevima kršenja sopstvenog etosa, vrednosti i principa od strane svojih sopstvenih članova? To je, dakle, bio prvi potporni stub, prvi suštinski element procesa formiranja komisije za istinu.

Nekoliko meseci kasnije, potpisali smo tekst južnoafričke “dogovorne revolucije” u vidu prelaznog ustava, koji je trebalo da dovede do konačnog ustava. Smatrali smo da je stvar potpisana, overena pečatom i isporučena. A oni među nama koji su učestvovali u pregovorima sada su bili u stanju da putuju u inostranstvo i odazivaju se na pozive prijatelja iz čitavog sveta kako bi objasnili šta se to dogodilo u Južnoj Africi. Ja sam dobio poziv od Katoličkog instituta za međunarodne odnose iz Londona, koji je imao veoma značajnu ulogu u Južnoj Africi kada se radilo o promovisanju demokratije i razotkrivanju slučajeva kršenja ljudskih prava, da dođem i održim govor. Prihvatio sam taj poziv sa zadovoljstvom. Odseo sam u jednom malom hotelu u Kings krosu, a mogu da spomenem i to da je naš smeštaj bio sve bolji kako su pregovori odmicali. A sada sam se opet vratio na nivo smeštaja za pripadnike nevladinih organizacija? Ovo spominjem zato što taj mali hotel nije raspolagao faksom; jedne večeri neko je zakucao na moja vrata i rekao: “Izvinite što vas uznemiravam, ali upravo je stigla veoma hitna poruka faksom za vas od Ustavnog komiteta ANK u Kejptaunu. Rečeno mi je da vam je smesta uručim.” Pročitao sam faks, i u njemu je pisalo da je na pomolu kriza koja pretila da ugrozi naše prve demokratske izbore i celokupan proces tranzicije. Sve je proisteklo iz činjenice da je tadašnji predsednik, de Klerk, obećao pripadnicima tajne policije da će dobiti amnestiju u novoj Južnoj Africi. Pripadnici tajne policije su sada govorili da su odano branili pregovarački proces, da će odano braniti izbore, da znaju za bombaške napade koje pripremaju snage ekstremne desnice koji prete da

unište čitav proces, da će učiniti sve što je u njihovoj moći da bi sprečili te napade, da zaštite izbore, ali ne ako posle svega treba da idu u zatvor, to je već previše. A rukovodstvo ANK reklo je da ima razmevanja za argumente koje nudi tajna služba. U stvari, ANK nije bio u situaciji da brani izbore, nije imao doušnike, a neki od pripadnika tajne službe ubacivali su se u te grupe i bili su voljni da rizikuju živote kako bi spasli izbore. Sarađivali su sa obezbeđenjem ANK štiteći pregovarače i trebalo bi da dobiju nešto zauzvrat. Koliko se ja sećam, a drugi možda to drugačije pamte, tada sam smatrao da ne možemo svima dati amnestiju, što su oni tražili. Oni su zahtevali ustavnu naredbu koja kaže da će svi prekršaji počinjeni tokom političkih sukoba pre izbora biti amnestirani. Za sve prekršaje počinjene na obe strane do tog roka bila bi data opšta amnestija. A to je značilo i za ubistva i mučenja koja su oni počinili. To je značilo i za bombaške napade počinjene od strane ANK, postavljanje mina, bilo šta što je počinjeno od strane ANK i oslobođilačkog pokreta.

Smatrao sam da bi opšta amnestija bila potpuno pogrešna. Ne bi bilo nikakvog osećanja odgovornosti. Ne bi se znalo šta se u stvari dogodilo, ko je kome šta učinio. Zato sam ponudio predlog kojim su povezane ideje o amnestiji i o komisiji za istinu. Drugim rečima, ljudi će dobiti amnestiju ako priznaju šta su učinili i budu svaki za sebe govorili istinu. Tako se rodila ideja o tome da se jedno poveže sa drugim, i mislim da je od desetina komisija za istinu koje su osnivane u raznim delovima sveta ova južnoafrička imala najvećeg uticaja, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom

planu, a smatram da je do toga došlo zato što je istina povezana sa amnestijom.

Bilo kako bilo, u nacrt Ustava je uneta jedna izmena, ono što ja nazivam postambulom, odredba uneta na samom kraju teksta, kojom se pominju neizmerne patnje i nepravde prošlosti koje valja ispraviti, ali ne putem odmazde i osvete već putem pomirenja i "ubuntu", što je afrička reč koja označava osećanje pripadnosti zajednici. Ja sam ličnost zato što smo svi mi ličnosti. Mi postajemo ljudska bića živeći sa drugim ljudskim bićima, poštujući i priznajući jedni druge. To je veoma sveobuhvatan, afirmativan i topao pojam, koji se našao u postskriptumu našeg Ustava. Shodno tome, u postskriptumu se kaže da će "amnestija biti dodeljena za zločine počinjene tokom političkih sukoba u prošlosti, a novi parlament će biti u mogućnosti da zakonodavno odredi modalitete davanja takve amnestije". Čuo sam od nekoga ko je bio pregovarač na drugoj strani da oni nisu valjano protumačili te reči i da nisu shvatili da će komisija za istinu biti povezana sa amnestijom. Da su to shvatili, možda se uopšte ne bi saglasili sa tim. Ali ostaje činjenica da su te reči bile tu i da je njihovo značenje bilo jasno. Jednostavno je prepušteno novom parlamentu da odluči o uslovima pod kojima će biti davana amnestija. Tako je bilo rečeno. Nije u tome bilo ničeg potajnog. I tako je stvorena ustavna osnova za našu Komisiju za istinu i pomirenje.

Godinu dana je proteklo u sastavljanju zakonskih odredbi u vezi sa Komisijom za istinu, u čemu su u različitoj meri učestvovala sve političke partije. Iz konzervativnih krugova dolazila su protivljenja tipa: "Šta će nama Komisija za istinu? Naša zemlja ide napred,

imamo vladu nacionalnog jedinstva. To će na-prosto podsticati gnev i stvarati probleme." A oni radikalniji su govorili: "Šta će nama Komisija za istinu? Ti gangsteri treba da idu u zatvor i nikome ne treba dati amnestiju." Bilo je, dakle, dosta pritisaka sa potpuno oprečnih stanovišta. Građansko društvo aktivno se uključilo i unelo važne izmene u zakonske odredbe. Pošlo im je za rukom da izdejstvuju da procesi budu javni, što se pokazalo elementom od vitalnog značaja. Ja sam, lično, u ranoj fazi smatrao da neće biti moguće sprovesti te procese javno, plašeći se da će to odvratiti počinioc zlodela od javnog priznanja. Srećom, ja u toj fazi nisam bio uključen u zakonodavni proces. Obavljao sam svoju sudijsku dužnost, a moj stav, srećom, nije preovladao. Jedan od najznačajnijih elemenata u vezi sa Komisijom za istinu, javnost rada, to da se sve dešava pred televizijskim kamerama, pred mikrofonima radija, pred novinarima, da se drama odvija pred očima javnosti, delo je nevladinih organizacija koje su vršile pritisak na Parlament.

Važno je imati osoblje koje nije neutralno, ponavljam, koje nije neutralno. Ne možete biti neutralni kada se radi o izboru između torture i ljudskih prava. Opređeljujete se protiv torture a za ljudska prava. Vi ste za novi Ustav. Vi ste za osnovne slobode i poštovanje ljudske ličnosti kako je određeno Ustavom. Nema tu fifti-fifti, delimičnog priznavanja torture. No, vi ste nepristrasni. Ne gledate na ličnosti. Niste lojalni nijednom pojedinačnom pokretu, ideologiji ili političkoj grupaciji. U nadbiskupu Desmondu Tutuu dobili smo idealnu osobu da predsedava ovim telom. Ne radi se samo o tome da je on izuzetno vešt u komunicira-

nju, da nije pripadao nijednoj političkoj partiji i da se zalagao protiv aparthejda kao svešteno lice, kao građanin i kao čovek. Uz to, on je i veoma inteligentan, ima kefalo, ako baš hoćete. Ponekad u šali kažemo da mu je dobro došlo što je proveo dvadeset godina u Anglikanskoj crkvi u Londonu, gde se čovek navikne na politička trvenja sa osmehom na licu. Činjenica je da je on bio idealan čovek da bude na čelu Komisije. I ostali članovi komisije birani su tako da budu sa obe strane i po tome da ranije nisu imali istaknuto mesto u političkom životu.

Komisija je bila podeljena na tri sekcije. Prva sekcija saslušala je svedočenja onih koje je Tutu nazivao malim ljudima. Nekih deset hiljada ljudi iz svih delova zemlje došlo je i ispričalo o mučenjima kojima su bili podvrgnuti, o izgubljenosti, roditeljima, susedima, braći, sestrama, saborcima, ljudima iz sindikalnog pokreta koji su trpeli muke, a približan broj njih priložio je pismena svedočenja.

Proces je često započinjao pevanjem neke duhovne pesme. Uz osobu koja je svedočila bio je neko da je teši. Da je zagrlji, da joj pruži nekakvu podršku kako bi bila u stanju da govori i iskaže svoja istinska osećanja. Tutu je plakao. Nikada nisam čuo za sudiju koji plače. Atmosfera je bila prisna. Bila je ljudska, imala je lični ton. Nije to bio uobičajeni gladijatorski dijalog sudskog veštačenja. Ljudi su naprosto govorili i govorili i govorili, uz nešto usmeravanja i nekoliko postavljenih pitanja. A bol se izliva iz čitave zemlje. Ljudi koji nikada nisu dobili priliku da progovore, da svedoče. Ne ljudi kao ja, ja sam se pojavljivao na televiziji, govorio sam, pisao knjige. Ono što se meni dogodilo bilo je registrovano, obznanjeno,

možda čak i previše. Ljudi koji su pretrpeli ne samo poniženje zbog onoga što im je učinjeno već i dodatni bol zbog toga što o tome nisu mogli da govore, što to nije bilo priznato.

Na neki način, to je bila suština Komisije za istinu i pomirenje. Ona je saznanje preobražavala u priznavanje. Saznanje je naprosto kada imate informaciju na raspolaganju. To je nešto sasvim drugačije od priznavanja. Priznavanje jeste poimanje te informacije, njeno lociranje u moralnom i emocionalnom univerzumu, pridavanje smisla toj informaciji, apsorbovanje te informacije u vašu društvenu psihu. Znalo se da su ljudi umirali u zatočeništvu, da su ljudi ubijani za vreme aparthejda, da je bilo silnih nepravdi po celijama, a znalo se, kada je već o tome reč, i šta se dešavalo u logorima ANK. Ali nije bio priznat bol koji su trpela ljudska bića, pojedinci. To je ono što je izašlo na videlo. Njihov bol je javno priznat, prikazan je na televiziji, objavljen je u štampi. Njih su slušali. Njima su verovali. Moralni univerzum je nanovo izgrađen. Nije bilo poricanja nasilja i poniženja. Činjenicu da je do toga dolazilo sada je javno priznalo čitavo naše društvo.

Druga sekcija Komisije bavila se reparacijama – kako reagovati na to, kako u ime društva priznati da su toliki ljudi trpeli patnje na toliko mnogo različitih načina. Ova sekcija je o tome podnela izveštaj. Ona predlaže da se jedna relativno visoka svota novca isplati svim osobama koje su patile. A vladu to zabrinjava zato što znači zahvatanje iz stambenih fondova, iz fondova za obrazovanje. Toliki su ljudi trpeli patnje za vreme aparthejda. To je nezavidna situacija. Generalno je prihvaćeno da se ljudima ne može isplatiti nadoknada kao da su bili

žrtve automobilske nesreće ili nesreće na radu ili kao da su pretrpeli neko drugo telesno oštećenje. Zahtevati od nove demokratske vlade da isplati nadoknadu ljudima za ono što su im učinile prethodne vlade ne čini se pravičnim. S druge strane, mora se učiniti nešto konkretno, mora se dati neka paušalna suma, suma koja bi bila veća od simbolične ali ni blizu potpune nadoknade. A tu su i vrtovi sećanja, stipendije, zabavišta za decu ljudi koji su trpeli, davanje imena ulicama, bibliotekama, nešto kreativno, nešto živo, zidovi sa imenima napisanim na njima. Nadajmo se da se to neće svesti na spomenike monumentalnih razmera, hrpe cementa, betona, mesinga koje zaklanjaju nebo i govore: "Pogledajte me", umanjujući sićušna ljudska bića dole na zemlji i umanjujući i obezličujući bol ljudi koji su patili.

43 Treća sekcija je Komisija za amnestiju. Ona je izazvala najveće raspre. Ova sekcija ima dvojicu sudija u svakom veću. Njihov je zadatak da saslušaju počinioce zlodela, ljude koji su kršili ljudska prava i zakon, da čuju njihove priče i da zaključe da li su oni postupali prema političkim naređenjima tokom političkog sukoba. Sada parafraziram. Ako kažu celu istinu i ako se ono što su učinili dogodilo unutar naznačenog perioda, i, konačno, ako su njihova dela bila "srazmerna" političkim ciljevima, onda dobijaju amnestiju. Hiljade ljudi je podnelo zahtev za dobijanje amnestije. Mnogi među njima bili su obični robijaši koji su služili zatvorske kazne; tvrdili su – kada smo opljačkali banku, to smo učinili iz političkih motiva. Takvima nisu verovali. Kada sam ubio toga i toga, učinio sam to iz političkih razloga. Nisu poverovali. U ogromnom broju slučajeva zahtevi su odbijeni i

nije data amnestija. No, bilo je slučajeva kada su pripadnici ANK govorili: "Da, snosim odgovornost za eksploziju bombe u ulici Čerč. Bilo je to u bilizini vojnog objekta. Tražim da mi se dodeli amnestija za žrtve eksplozije." Bilo je još mnogo slučajeva kada su policajci i vojnici govorili: "Da, pobili smo tolike ljude na tom i tom mestu, zakopali smo tela. U jednom slučaju, telo smo bacili u reku da ga pojedu krokodili. U drugim slučajevima smo spaljivali tela. U nekim od najgorih slučajeva", a to je postao simbol čitave te ere, "dok je telo gorelo, a bilo je potrebno sedam časova da telo potpuno sagori u vatri, mi smo pravili roštilj pedeset metara daleko odatle. Pili smo pivo, generali su dolazili, čestitali nam i govorili 'dobro ste obavili posao'." Sve su te priče objavljene, videli smo to na televiziji, čuli smo iz usta počinilaca zločina šta su uradili. Nisu to bili namešteni procesi, nikoga nisu mučili, samo su se nadali da će dobiti amnestiju ako kažu istinu – ne uvek celu istinu, ali često veliki deo istine. Imali smo neke slučajeve koji su dobili izuzetno veliki publicitet, o kojima ću kasnije govoriti. No, činjenica je da je ova kriza pokrenula zemlju. Bivši predsednik P. V. Bota pozvan je da svedoči. Odbio je. Tražili su od njega da objasni svoj potpis na dokumentima Komisije za državnu bezbednost u kojima se govori, ne sećam se tačne formulacije, ali nešto o uklanjanju ljudi iz društva. Tu se ne koristi reč "ubiti". Mislim da je u Vijetnamu slična fraza glasila "okončati nekome život zbog predrasude". U Južnoj Africi, pak, u nekom važnom dokumentu pojavila se fraza "trajno uklonjen iz društva". Bilo kako bilo, on je odbio da svedoči. Optužen je za nepoštovanje suda, a ono što je ostavilo veoma snažan utisak bila je činjenica da

je sudija koji je vodio njegov slučaj bio jedan mladi Afrikanac. I tako, bivši predsednik Južne Afrike za vreme ere aparthejda sada je morao pred jednim sudijom Afrikancem da kaže: "Nisam kriv, vaša visosti." To je bio simbol toga koliko su se stvari promenile. Kažnjen je veoma visokom novčanom kaznom, ali uložena je žalba i presuda je poništena iz tehničkih razloga. F. V. de Klerk, bivši predsednik, svedočio je u ime svoje vlade, svoje političke organizacije. Svedočili su i neki od bivših vladinih ministara. Tabo Mbeki, koji je od Nelsona Mandele preuzeo funkciju predsednika Južne Afrike, svedočio je u ime ANK, iz čega su proistekle složene pravne posledice. Svi su bili uključeni u to. Od sudija je traženo da se pojave pred Komisijom: "Gde ste bili? Šta ste radili? Kako su takve stvari mogle da se dogode?" Na kraju, neke moje kolege napisale su veoma žestok osvrt u kome su objasnili da je sudstvo kao institucija omanulo, da nije učinilo dovoljno da iznese na videlo mučenja i nasilje, da je bilo naklonjeno izvršnoj vlasti tamo gde to nije bilo neophodno, ali i da je odbilo da se pojavi pred Komisijom na osnovu toga što bi pozivanje sudija na odgovornost na takav način moglo predstavljati opasan presedan. Sve je bilo veoma kontroverzno. Već se bila pojavila jedna knjiga na tu temu. Štampi je postavljeno pitanje: "Gde ste bili? Servirali ste nam sve te informacije i stvarali klimu u kojoj su takve stvari bile moguće." Poslovnim preduzećima: "Gde ste bili? Proizvodili ste stvari koje su koristile aparthejdu? Ubacivali ste pripadnike tajne službe u svaku firmu da bi saradivali sa policijom? Gde ste bili? Samo ste zgrtali profit sve vreme?" Bila je to sveobuhvatna istraga veoma širokih razmera.

Komisija je podnela svoj izveštaj u vidu pet briljantnih tomova. Ja sam brinuo da od toga ne ispadne nekakav dugi vladin izveštaj koji čitaju samo oni koji rade na doktorskim disertacijama. U stvari, to je serija knjiga sa fotografijama koja sadrži uokvirene fragmente veoma dirljivih, upečatljivih svedočanstava i razmišljanja o tome kako je ovo organizovano, sistemsko zlo bilo moguće. Siguran sam da se mnogi od nas neće složiti sa mnogim primedbama i nalazima, ali činjenica je da izveštaj sadrži strast, snagu i emocije ispoljene tokom procesa održanih pred Komisijom za istinu.

Razmišljao sam, kao i mnogi žitelji Južne Afrike, o značaju ovih procesa, i ovo što sledi su neka od mojih razmišljanja o tome. Pre svega, u vezi sa istinom. Bio sam veoma zbunjen. Tokom saslušanja pred sudom čuje se tako malo toga što je istinito – istina na koju se sa pouzdanjem možete osloniti. A Komisija za istinu pružila nam je toliko obilje istine. Čovek bi pomislio da je valjana zakonska procedura veća garancija za istinu nego veoma otvoreni procesi Komisije za istinu i pomirenje, ali bilo je upravo obrnuto. U iskazima ljudi bilo je verodostojnosti, poštenja, integriteta, i oni nisu govorili da bi denuncirali nekoga na optuženičkoj klupi ili da bi dobili novac; govorili su naprosto zato da bi se oslobodili bola. Ali potvrda njihovih reči dolazila je i iz usta počinitelca zlodela, istina je dolazila sa obe strane. Kao pravnik, kao sudiju, isprva me je zabrinjavalo to što valjana pravna procedura izgleda otkriva tako malo istine dok ovi drugi procesi, koji nisu tako strogo regulisani, daju tako mnogo istine. To me je navelo da razmšljam o tome šta mi podrazumevamo pod "istinom". Šta je istina?

Pitanje postavljeno u šali pre nekih hiljadu deset stotina i šezdeset godina još uvek nije dobilo odgovor.

Tada mi je palo na pamet da se može govoriti o različitim kategorijama istine. Ovo je veoma gruba funkcionalna klasifikacija: za sebe sam definisao četiri kategorije istine. Prva je ona koju nazivam mikroskopskom istinom. Odredite polje, suzite ga, ogradite ga. Kontrolišete promenljive, merite ih i kao rezultat toga dolazite do zaključaka o nekim odnosima. To bi mogla biti istina konkretnog naučnog eksperimentisanja. Mogla bi to biti istina sudske istrage, gde se putem optužnice i iskaza optuženog definiše problem, postavljaju određena konkretna pitanja i dolazi do odgovora odgovarajućeg u smislu strukture istrage, do mikroskopske istine.

45

Potom imate logičku istinu. Istina koja je implicitno sadržana u nekom iskazu ne iziskuje dalje opservacije. Uopšteni iskaz sadrži u sebi mnoštvo nužnih konsekvenci. Pada mi na pamet primer... kada je moja knjiga *Tiha osveta borca za slobodu* bila spremna za objavljivanje, dao sam je svojoj zastupnici u Njujorku, i u roku od pet minuta ona mi je već pričala sve o svome životu. Rekla je: "Suočimo se s tim, Albi, muškarci su u osnovi felerična vrsta." Ja sam muškarac, dakle, u osnovi sam feleričan. To proističe iz logike u srži opservacije opšteg karaktera. Nešto neutralnija tema mogla bi biti da jedan i jedan čine dva. Logika toga značila bi da dva i dva čine četiri; to je implicitno sadržano u karakteru iskaza. Većina pravničkih aktivnosti sastoji se u povezivanju mikroskopske i logičke istine, u kretanju tamo-amo između to dvoje. A valjana zakonska procedura je apsolutno pri-

kladna i neophodna ako nameravate nekoga da pošaljete u zatvor. Ne tražite vi tu istinu nego dokaze. To dvoje se nužno ne podudara. Istina je jedan element dokaza, a dokazi uključuju razmatranja o pravičnosti i doličnosti koja mogu biti važnija od sirove istine.

Zatim dolazi treći tip istine, ono što nazivam "iskustvenom istinom". Ovaj pojam pao mi je na pamet pre nekoliko godina, kada sam pročitao jednu divnu knjigu M. Gandija naslovljenu *Moji eksperimenti sa istinom*. Radi se o autobiografiji koju je napisao pošto je napustio Južnu Afriku, gde je proveo dvadeset godina, uključujući tu i više boravaka u zatvoru, i gde se peobrazio od elegantnog londonskog advokata koji je naučio francuski i uzimao časove plesa u Gandija koga svi znamo, osobu odevenu u odeću domaće izrade koja vodi jednostavan život, sveden na ono najnužnije. Njegovo iskustvo u Južnoj Africi dovelo je do te promene. Ja sam mislio da eksperimenti podrazumevaju Bunzenove boce, ključalu vodu, presipanje iz jedne epruvete u drugu, merenje. On je, međutim, govorio o eksperimentisanju u životu. Ti su eksperimenti bili fenomenološke prirode. Vi postojite unutar samog polja koje istražujete i njegov ste deo. Vi niste neko ko spolja gleda unutra, već razmatrate svoje odnose sa drugima i svoje iskustvo prisustva na tom mestu. To je dubok izvor istine, kako u društvenim naukama, svakako u psihologiji, tako i u svim oblastima svakodnevnog života.

Kao četvrto, postoji ono što nazivam "dijaloškom istinom". Ona proističe iz interakcije svih drugih vidova istine, ali posredstvom učešća više činilaca, kada ljudi međusobno raspravljaju, slušaju jedni druge, i tako se

istina pomalja i menja, pomalja i menja, i to neprekidno tako traje. Ne postoji nikakva definitivna otkrivena, zaključivanjem spoznata ili iskustveno doživljena istina. To je neprestani proces u kome se ideje mešaju sa drugim idejama, iskustva sa drugim iskustvima. Protagonisti su u procesu interakcije sa drugim protagonistima, i oni dolaze do određenog nivoa ubeđenja u pogledu nekih epizoda i pojava, ali u igru ulazi sve više i više ljudi i stvara se sve više i više slojeva ubeđenja. Ne može postojati definitivni iskaz ili konačna pripovest o onome što se dešavalo u Južnoj Africi, dati od strane nekog apsolutnog i uverljivog autoriteta. Postoji samo niz iskaza veće ili manje valjanosti i uverljivosti koji su u međusobnoj interakciji i uspostavljaju sloj za slojem smislenog prikazivanja onoga što se dogodilo. Izveštaj naprosto predstavlja završetak u nekom datom trenutku, ali potom će i sam izveštaj Komisije za istinu poprimiti nova značenja, nova poimanja i biti predmet novih komentara kako vreme bude prolazilo. Što se Komisije za istinu tiče, ključni momenti i modusi istine bili su iskustveni i dijaloški. Čitava zemlja je učestvovala u procesu svedočenja žrtava, svedočenja počinilaca zločina, često o istim događajima, ponekad uz izuzetnu interakciju između ovo dvoje. Sami članovi Komisije nisu bili neutralni, prazni posrednici koji su primali saznanje i pretvarali ga u izveštaj. Bili su Južnoafrikanci koji su proživeli ta iskustva. Bili su ljudi koji slušaju iskaze svedoka. Novinari su morali da dobijaju savete, nisu mogli da slušaju te priče dan za danom a da ne budu uključeni kao ljudska bića, a zbog svojih životnih iskustava različito su poimali ono što se dešavalo, imali su različite načine identifikovanja stvari i raz-

ličite načine slušanja iskaza. Zato je završni izveštaj slojeviti izraz slojevitog iskustva. Primereno je da Komisija za istinu funkcioniše na takav, sasvim različit način. Sekcija za amnestiju bila je posrednik. Ona je imala neke elemente valjanog pravnog procesa, dodatne odredbe, više formalnosti, ali Komisija za istinu u celini nije samo izveštavala o istoriji Južne Afrike, ona je bila deo istorije Južne Afrike. Ona se bavila ljudima koji su na nju reagovali na svakovrsne različite načine. Imala je svoj sopstveni odjek. On nije bio izvan procesa kojim se bavila već je bio deo tog procesa, a možda je njegov najveći značaj u tome da se to "nikada više ne ponovi", u pouci koju nam daje kako se ovo ne bi više dešavalo. Sam način na koji je funkcionisala, otvorenost sa kojom su davani iskazi, predstavljao je najveću garanciju da se ovakve stvari više neće dešavati i bio je daleko rečitiji od samog izveštaja.

Pomirenje. Ako se pomirenje shvata naprosto kao iskaz "Opraštam ti" masovnih razmera, to se nije dogodilo. Bilo je tu nekih izuzetnih slučajeva. Ne znam da li ste čuli za Ejmi Bil. Bila je to jedna divna Amerikanka koja je došla na Univerzitet Zapadnog Kejpa. Zapravo je radila u prostorijama gde smo završili najveći deo pripremnog posla na izradi novog Ustava Južne Afrike. Neposredno pre nego što je trebalo da se vrati za Ameriku, odradivši poslednji dan na poslu, povezla je neke svoje kolege crne puti da ih odbaci kućama. Zaustavili su njena kola, izvukli je napolje i ubili. Bili smo užasnuti. Ne samo zbog toga što je prema gošći koja je došla da sudeluje u uspostavljanju demokratije u Južnoj Africi postupljeno na takav način, ne samo zato što se tu radilo o čisto rasi-

stičkom činu, već zato što smo izgubili prijatelja, osobu koju smo zaista poštovali i voleli. Bili smo toliko ljuti da smo spontano otišli do tog mesta. Sećam se da je još bilo krvi na korovu koji je rastao kraj puta. Dali su mi megafon i ja sam rekao: "Čitavog života smo se borili protiv aparthejda, protiv zakona koji kažu da neki ljudi mogu prolaziti ovuda a neki onuda, i sada, kada smo se oslobodili tih zakona, ljudi žele da nas kamenjem zaustave i da nam kažu kuda smo da idemo a kuda ne, a mi želimo da budemo slobodni ljudi u slobodnoj Južnoj Africi." Bili smo ispunjeni indignacijom i bolom. Nekoliko meseci posle toga, Ejmina majka i sestra došle su u Kejptaun, i poslali su ih meni da im objasnim krivični postupak koji je trebalo da bude primenjen prema mladićima koji su bili odgovorni za Ejminu smrt. Video sam ko je Ejmi naučio pravih vrednostima. Rekao sam joj: "Gospođo Bil, kada budete u sudnici, možda ćete videti porodicu, roditelje ubica. Ako budete spremni na tako nešto, ako možete naći neki način da uspostavite kontakt sa njima, iz perspektive afričke kulture veoma je značajno da cela zajednica preuzme odgovornost za traume. Moramo govoriti jedni za druge i pružati jedni drugima podršku." Rekla je da će videti, da nije sigurna. Kada smo se videli par dana kasnije, rekla je: "Znate, sedela sam u sudnici i ugledala sam tog starca, otac jednog od Ejminih ubica sedeo je tamo, gledao je prema meni i klimnuo mi glavom, a i ja sam njemu." Na kraju suđenja, oca su intervjuisali i on je izjavio za štampu da je strašno kada vaš sin bude umešan u nešto tako, strašno je oprostiti se s njim znajući da će iz zavrta izaći kao sredovečan čovek, da će izgubiti veliki deo svoga zrelog doba, ali, dodao je: "Me-

ni će se moj sin vratiti; zaista saosećam sa gospođom Bil, njoj se njena kćer nikada neće vratiti." Ona je zaista bila dirnuta. Osetila je ljudskost i lični kontakt. A kada je na kraju došlo do toga da mladić podnese molbu za dobijanje amnestije, ona je Komisiji za istinu rekla da razume društvene okolnosti u Južnoj Africi koje su stvorile toliko otuđenosti i gneva, i da je ove mladiće poneo nekakav demagoški govor. Ona nikada neće zaboraviti svoju kćer i okolnosti pod kojima je Ejmi umrla, ali podržava proces dolaženja do istine i pomirenja. Ona smatra da je to lekovito za Južnu Afriku, da predstavlja Ejmin duh, i da ona nema ništa protiv davanja amnestije. To je bio divan primer onoga što nazivam najboljim odlikama naše dve zemlje. Ubice su amnestirane i danas neki od njih rade za Fondaciju Ejmi Bil na projektima razvoja društva.

Imali smo još jedan slučaj sa preživelim srodnicima osoba koje su ubili pripadnici političke organizacije Panafrički kongres u jednoj crkvi neposredno pred izbore. Izvojevali smo slobodu, pravo glasa, i odjednom ti ljudi, na opšti užas i zgražanje, ulaze u crkvu i ubijaju vernike za vreme molitve. A harizmatski crkveni vođa je rekao: "Ovo je iskušavanje naše vere, naše sposobnosti da volimo neprijatelja." Izvestan broj preživelih srodnika žrtava uistinu je rekao: "Opraštamo vam." U jednom slučaju, izvesni gospodin Akerman rekao je ubicama: "Okrenite se, pogledajte me u oči", i plakao je dok je izgovarao te reči. Nije želeo da im oprostí apstraktno, gledajući ih u leđa, želeo je da ih gleda u lice, i rekao je, a nije mu bilo lako da to kaže, da im oprašta.

Jedna osoba koja je oslepela od eksplozije bombe u ulici Čerč čula je Ismaila

Abubakera, vojnog komandanta ANK, kada je, svedočeci pred Komisijom, rekao da je to bio deo borbe za slobodu, da su ljudi bili primorani na to jer nije bilo mirnog puta da se to postigne, nisu imali pravo glasa, a napad je bio usmeren na vojni objekat, ali njemu je veoma žao zbog žrtava koje je taj napad izazvao. Tada je slepa osoba zamolila da je odvedu do gospodina Ismaila, rukovala se s njim i rekla mu je: "Razumem da ste se borili za slobodu." No, takvi su primeri retki. Generalno uzev, porodice, ljudi koji su patili nisu bili u stanju da kažu "Opraštam vam." Jedna osoba rekla je nešto što se pamti: "Ubice su zatražile oprostaj od vlade, nisu došle k meni da traže oprostaj." I to je sasvim u afričkom stilu. Ta osoba želi reagovanje u neposrednom ljudskom kontaktu a ne institucionalno reagovanje. I tako, ako se o pomirenju sudi naprosto prema broju žrtava koje su odgovornima rekla: "Opraštam vam, sve je gotovo", tada ovaj proces nije bio preterano uspešan iako je bilo nekoliko izuzetnih slučajeva.

No, ja tako ne sudim o pomirenju. Istinsko pomirenje dolazi od polaganja temelja za to da živimo zajedno u jednoj zemlji kao ljudska bića koja dele neka zajednička sećanja i zajedničke moralne vrednosti. Ne možete imati jednako, zajedničko državljanstvo na temelju podeljenih sećanja. Iskustvo je podeljeno: belci i crnci doživeli su aparthejd na sasvim drugačiji način. No, kada se radilo o tim naročito užasnim manifestacijama aparthejda, ako je neko to negirao, ako su neki rekli da i nije bilo tako strašno ili da se to nije zaista dešavalo, da u svakom žitu ima kukolja, da su oni možda sami tražili da im se to uradi, da su bili teroristi i opasni, šta onda očekujete? Da se to nastavilo i

u budućnosti, postojala bi takva otuđenost, tolika međusobna udaljenost da ne bismo bili u stanju da živimo u istoj zemlji jedni sa drugima. A nema spora da se dogodilo ono što se dogodilo. Čak i najkonzervativnije novine, desničarske novine govore: pa, istina je, Komisija za istinu otkrila je užasne stvari koje su mnogi od nas ili ignorisali ili potiskivali ili za njih nisu hteli da znaju. Nismo hteli da slušamo kada se o takvim stvarima govorilo. Čak i kada napadaju Komisiju za istinu zbog drugih stvari, ne poriču da su se te stvari dogodile, i to je temelj našeg novog društva. Tu se uspostavlja nekakvo normalno stanje, da su neke stvari prihvatljive a neke nisu u jednom pristojnom civilizovanom svetu. Postoji saglasnost oko tih stvari, uz barem nevoljno priznavanje bola, svireposti, nasilja i potrebe da se pruži barem nekakva nadoknada. U toj meri imamo pomirenje. Ne samo tih nekoliko čudesnih slučajeva pojedinaca koji su bili u stanju da se izdignu iznad svojih okolnosti, ili bi možda trebalo reći, utonu duboko u njih, koliko god da su takvi primeri značajni, već i to što smo, kako je to rekao jedan Amerikanac u razgovoru sa mnom, svi mi na istoj mapi. Sada prvi put delimo istu moralnu teritoriju u Južnoj Africi.

Pravda. To je ono što mi je najteže da objasnim ljudima sa strane. Njihova je filozofija da neko mora da plati, a plaća se ili u novcu ili tako što idete u zatvor. Da se poslužim citatom iz *Hamleta*, više je toga na nebu i zemlji, Horacije, nego što i sanjaš da ima u tvojoj pravnoj i moralnoj filozofiji. To sam naučio iz sopstvenog iskustva. U stvari, ne manjka tu ni kazne. Ljudi svedoče na televiziji. Narednik Benzen: "Stavio bih vlažnu vreću na glavu neke

osobe, čvrsto je stegao i držao tako dva, tri minuta, sve dok se skoro ne uguši, a potom bih je skinuo. Stavljao sam im elektrode na genitalije.” On to čini pred televizijskim kamerama. Toni Jengeni, sada član Parlamenta, upitao ga je: “Želim samo da znam kakav to čovek radi ovakve stvari, ko ste vi da tako nešto radite?” Plakao je on, plakao je narednik, delovao je skrhan, sada mu je porebna terapija za sindrom post-traumatskog stresa, kao i mnogim drugima kojih su se odrekli oni koji su ih poslali u rove. Odrekli su ih se moralno, filozofski. Ono za šta su nagrađivani, odlikovani, unapređivani, kako odjednom otkrivaju, užasna su i svirepa dela. On odlazi kući. Žena će ga pogledati. To si činio? Deca će ga pogledati. To si činio? Susedi će ga pogledati. To si činio? To može biti veća kazna i može imati više smisla nego da čoveka naprosto pošaljete u zatvor. A, otišao je u zatvor? Koliko je pravde u tome da ga pošaljete u zatvor? A šta ćemo sa ostalima? Šta sa onima koji su mu izdavali naređenja? A šta sa onima koji su trgovali sa Južnom Afrikom, snabdevali je oružjem? I tako dalje i tako dalje. Zašto ga samo poslati u zatvor? Činjenica je da se njegov lik pojavio na televizijskom ekranu. Kažnjen je tako što je posramljen. Mnogi su se izvinjavali, bila su to veoma slabašna izvinjenja, ali i to je bilo nešto. U našem krivičnom pravosuđu nema mesta za izvinjenje. Možda samo u parnicama zbog klevete, tu može biti dosuđena manja odšteta ako se uputi izvinjenje, ali ono, kako izgleda, naprosto ne spada u sistem krivičnog pravosuđa. Pa, ipak, ono ima tako snažno dejstvo. To je veoma važno da bi se u društvu ponovo uspostavilo osećanje normalnosti, jer time priznajete zlodela koja ste počinili. Pojam izvinjenja po-

novo ima veoma istaknuto mesto u afričkoj kulturi.

Obezbedili smo pravdu u smislu da smo postigli to da imamo demokratsku vladu, ustavni poredak i pravnu državu. To je bio integralni deo procesa tranzicije. Mogli smo zahtevati krivično gonjenje. Građanski rat mogao je potrajati još pet ili deset godina. Moglo je biti izgubljeno još na hiljade života. Zemlja je mogla biti uništena. Umesto toga, ovim procesom dobili smo demokratske izbore, povelju o ljudskim pravima, Ustavni sud, Komisiju za istinu. Izgradili smo demokratske institucije na temelju ovog sporazuma. To nije bio sporazum nalik onome koji je general Pinoče jednostrano nametnuo, dodeljujući sebi imunitet od krivičnog gonjenja. To je bio sporazum postignut sa ugnjetenima, sa ljudima koji su patili. Podrazumevao je i da se kaže istina, što general Pinoče nikada nije učinio, on nikada nije priznao zločine. Stalno je insistirao na tome da je ono što je radio bilo pošteno, neophodno, čak i plemenito. Tu je situacija bila sasvim drugačija: zločini ostaju nerasvetljeni. Takođe, nije bilo opšte amnestije kao u Čileu. Pojedinci su naznačili čime su oni lično kršili zakon.

I tako, uspostavljamo pravdu u našoj zemlji. Postoji svojevrsna reparacija u vidu priznanja svima onima koji su patili. To je deo onoga što čini pravdu. A što se počinilaca zlodela tiče, ono što se desilo veoma je uticalo na njihove živote. Ne idu u zatvor, nisu otpušteni sa posla. Uklanjaju ih sa onih funkcija gde eventualno mogu učiniti slične stvari. To, dakle, ima uticaja na njihovu karijeru. Znači li to da nema mesta krivičnom gonjenju? Odgovor je – ne. Južna Afrika odigrala je veoma istaknu-

tu ulogu podržavajući osnivanje međunarodnog krivičnog suda, čak ključnu ulogu. Činjenica je, to se ne svodi na izbor između amnestije i krivičnog gonjenja. Imali smo krivično gonjenje u našoj zemlji. Bez pretnje krivičnim gonjenjem niko ne bi istupio da zatraži amnestiju. Neki od njih rizikuju krivično gonjenje, a možda čak i neće biti krivično gonjeni. A ne zaboravite, nismo imali posla sa konopcima oslobođenim trenja i bestežinskim čekrcima. Nismo imali dokaze. Nismo znali gde su zakopani leševi, ko je to učinio. Zločin zameće svoje tragove. Odgovorni ljudi su se držali zajedno. Tek sada, kao rezultat istrage, znamo ko je povlačio oroz, ko je palio vatre, ko je davao otrov, ko je rukovao mašinama za elektrošokove. To ranije nismo znali. Zato, u stvari, nismo ni imali priliku za krivično gonjenje većih razmera.

Naravno, što se pravde tiče, prava provera pravde ne ogleda se u tome šta je kome plaćeno a ko je otišao u zatvor na koliko dugo. Prava provera ogleda se u tome šta činimo u Južnoj Africi da bismo preobrazili našu zemlju u cilju ispravljanja masovnih, institucionalizovanih, sistemskih nepravdi koje su dovodile do kršenja ljudskih prava, da ljudi koji su istorijski toliko toga prepatili sada mogu da nastave svoje živote, uživaju u njima i osećaju se kao puna, slobodna ljudska bića. A to je ono što pravda u širem smislu iziskuje. To je najdublja potreba u našoj zemlji, da se obezbede stanovi, obrazovanje, voda, struja i više od toga, umeće, poverenje, osećaj sebe samoga, zabava, avantura, kultura, uzavrelost čula jednog slobodnog naroda. To je ona prava, teška proba koja stoji pred nama, a ne hoćemo li nekolicinu lupeža poslati u zatvor.

EPILOG

Nedavno sam bio na jednoj zabavi koju je organizovala Džen Tarner, koja je sada postala filmski producent. Kada je bila mala, njen je otac ubijen. Rik Tarner je bio poznati profesor filozofije progresivnih shvatanja. Do današnjeg dana ne znamo ko je odgovoran za to, a ona ga je držala u krilu dok je iskrvario do smrti. Otišla je u Englesku. Njena majka tražila je novi život, udala se za Kena Folita, poznatog pisca trilera. Tamo je živela dobrim, udobnim životom. Sve vreme je želela da sazna ko je ubio njenog tatu i kakav je to sistem odgovoran za to. Još uvek nije to saznala, ali sada živi u Južnoj Africi. Producent je jedne sapunske opere pod nazivom *Isidingo*. Gruba je, možda ne tako privlačna kao *Dalas*, ali privlači nas koji živimo u Južnoj Africi svojom obradom problema u jednom rudarskom gradiću. Ljubavne veze, ubistva, štrajkovi, kolektivne akcije, finansijske operacije i tako dalje i tako dalje. Bio sam na zabavi koju je priredila za glumačku ekipu, razgovarao sam sa nekim i odjednom sam čuo neki glas kako kaže: "Albi Saks". Osvrnuo sam se. Čula se glasna muzika, ljudi su igrali. "Albi Saks." Ugledao sam poznato lice, ali nisam mogao da se setim imena. "Sećate li me se?", rekao je. "Ja sam Henri." U prvi mah mi ime ništa nije značilo, a onda: "Henri, naravno, došli ste da me vidite!" Otišli smo u jednu sobu gde je bilo manje bučno. "Šta se desilo, šta se desilo?" Rekao mi je da je napisao sve što je mogao i predao Komisiji za istinu, koja je poslala Su, Bobija i Rašida da uzmu od njega potpunu izjavu. To su bili ljudi koji su sa mnom bili u izgnanstvu u Mozambiku, bili su uključeni u ilegalne aktivnosti. Ja nisam. No, on je

o njima govorio gotovo kao o prijateljima. Rekao je: “Ja sam im sve objasnio i zatražio sam amnestiju za vaš slučaj i još pet drugih, šest slučajeva sve u svemu.” Pogledao sam ga i rekao mu: “Henri, ništa mi ne garantuje da govorite istinu, ali po izrazu vašeg lica ubeđen sam da je tako.” Pružio sam ruku i rukovao se s njim, on je otišao blistajući u licu, a ja sam se okrenuo i pao u naručje jednom prijatelju, gotovo se onesvestivši.